

Bir ekopoetik cəhd olaraq Nəsimini oxumaq

Əkbər Nəcəf

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalının redaktoru.

E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Xülasə. XV əsrə qədər şeir hakim dairələrin ədəbi-bədii zövqünü təşkil edirdi. Xüsusilə, əruz qəlibləri içində yazılan şeir müxtəlif kimlikli müsəlman kütlə tərəfindən mənimsənilmədi. Abbasilər (750-1258) tərəfindən başladılan «elmlərin sınıflandırılması» (tədvin əsri) ilə birlikdə xüsusi bir elmi istiqamət kimi qəbul edilən «şeir» (ilmi-əruz) uzun müddət saray dairələrinin ədəbi-bədii əyləncəsi hesab olundu. Bunun bir neçə səbəbləri vardı: birincisi, Qurandan qaynaqlanan rəvayətlər müsəlmanların şeirə müsbət yanaşmasına mane olurdu; ikincisi, ərəb dilinə tətbiq edilən Xəlil ibn Əhmədin əruz elmi hind mənşəli olduğu üçün uzun müddət geniş rəğbət görmədi; üçüncü səbəb, şeirin ənənəvi mistik təfəkkürə bağlılığı və şairin mistik obrazı; dördüncü isə şeirin yüksək təbəqələrin və intellektualların maraq dairəsində olması. Bütün bu anlayışların dəyişməsinə və şeirin kütləviləşməsinə Nəsiminin dərin təsiri oldu. Onun dünya ədəbiyyatındaki başlıca rolü da məhz buradan qaynaqlanır. Nəsiminin «şair və şəhid» kimliyi xalqda şeirə baxışı ciddi şəkildə dəyişdirdi. Bunu yalnız Nəsiminin uğuru kimi deyil, eyni zamanda, onun dövründə başlayan və bütün dünyani əhatə edən böyük coğrafi-ictimai dəyişikliklərlə birlikdə açıqlamaq lazımdır.

Açar sözlər: Şeir, əruz, Nəsimi, ekosistem, Günəş, dövlət.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.54>

Məqaləyə istinad: Nəcəf Ə. (2019) *Bir ekopoetik cəhd olaraq Nəsimini oxumaq*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 29-40

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 20.09.2019 ; Qəbul edilib – 19.10.2019

Giriş: soyuyan dünya

Nəsiminin yaşadığı dövrdə dünyanın ekoloji sistemi necə idi? Bu sual, Nəsimi dövründəki insan psixologiyasının anlaşılması baxımından olduqca mühümdür.

Təbiətin insan psixologiyası və davranışları üzərində birinci dərəcəli amil olduğunu nəzərə alıdığımızda dövrün ictimai-siyasi və ədəbi mühitinin hansı eko-psixoloji təsirlərə məruz qaldığını anlamamız gərklidir.

Günümüzün qlobal iqlim problemlərindən fərqli olaraq Nəsimi olduqca soyuq bir dünyada yaşadı. Əlamətləri 1300-cü ildən başlayaraq özünü bürüzə verən qlobal soyuqlaşma 1400-cü ilə qədər mərhələli şəkildə artaraq davam etdi. 1400-1850-ci illər arasında dünyada Kiçik Buz dövrü yaşandı [Michael E Mann., 2002, pp.504-509]. Beləliklə, təqribən 400-450 il ərzində dünya dondurucu soyuqlar keçirdi. Bu hadisə insanlığın 40 min il əvvəl yaşadığı Son Buz dövrünün tamamlanmasından sonra qarşılaşlığı ən ağır təbiət hadisəsi idi.

Kəskin soyuqlar dünya miqyasında ictimai həyatı alt-üst etdi. Bütün şimal yarımkürəsi uzun əsrlər soyuqların məngənəsində yaşadı. Çovğunlar, qar fırtınaları, aramsız yağan yağışlar, soyuqdan kütləvi ölümlər, acliq və qitliq coğrafi baxımdan XV əsrədə fərqli bir dünya mənzərəsi yaratdı [Brian F, 2002, pp.4-32].

Ekosistemdə meydana gələn dəyişikliklər günümüzdəki kimi insandan qaynaqlanmırırdı. Başlıca səbəb kimi Günəşdə partlayışların azalması, hətta heç olmaması göstərilir [Wolfgang B, 2009, pp.120-122].

Ekosistemi dəyişdirən ikinci böyük amil vulkanik partlayışlar idi. Həmin vaxtlarda ekosistemi sarsıdan ilk böyük vulkanik partlayış 1258-ci ildə qeydə alındı. 1300-cü ildən sonra vulkanik partlayışlar dünya üçün dəhşətli bir hal aldı [Ronald G, 2017, pp.77-78].

XV əsrin başlaması ilə birlikdə şiddətli fırtınalar və ani hava dəyişiklikləri dünyanın başlıca xüsusiyyəti halına gəldi. Dünyadakı istilik miqdarı əvvəlcə 0,8 dərəcə, daha sonra 1 dərəcə düşdü. Sonrakı dövrlərdə hərarət daha 2-3 dərəcə aşağı endi. Ronald D.Gertsin araşdırmasına görə, soyuqlaşma hadisəsi bütün dünya üçün əlamətdar olsa da, ani iqlim fəlakətləri fərqli qitələrdə fərqli nisbətlərdə özünü göstərmişdir [Ronald G, 2017, p.76].

Iqlim dəyişiklikləri və kəskin soyuqlar dünyadakı insani məskunlaşmaların sahəsinin daralmasına yol açdı. Buzlaşma periodik olaraq XV əsrənən başlayıb XIX əsrə qədər sular və vadilər arasında genişlənərək davam etdi. Hətta şimal buz sahəsi İsləndiyənin cənubuna qədər endi, bütün Şimali Sibir ağ örtük altında qaldı. Iqlim dəyişiklikləri Balkanlarda, Anadoluda, Qafqazda və Mesopotamiyada ciddi dəyişikliklər yaratdı [Mamedova R, 2018, s.11]. Beləliklə, 850-1300-cü illər arasında dünyada yaşanan isti dövr tamamlandı və soyuq dövr başladı.

Iqlim dəyişiklikləri Azərbaycan və o cümlədən Orta Şərqdə 1300-cü ildən etibarən özünü hiss etdirməyə başladı. İlk növbədə Qafqaz, Elbrus və Ağrı dağının ətəklərindəki buzlaşmanın sahəsi böyüdü. Xəzər dənizi daha bol miqdarda su allığından hövzəsi genişləndi [Wolf-Dieter H, 2011, p.37]. Çay daşqınları, çayların suyunun artması, çayətraftı ərazilərin su altında qalması, sellər və aramsız yağan yağışlar kənd təsərrüfatını demək olar ki sıradan çıxardı [Erwin R, 1996, p.92].

Artıq Nəsiminin yaşadığı tarixdə iqlim dəyişiklikləri bütün həyata sırayat edəcək dərəcədə təsirli idi. Canlı həyat üçün uyğun təbiət şərtlərinin başlıca faktor olması, Nəsimi dövrünün insan və sosial kimliklər üçün iqlim dəyişikliklərinin yaratdığı dərin sosio-psixoloji təsirlərin mədəni və sosio-siyasi müstəvidə nə dərəcədə hiss olunduğunu qeyd edilən hadisələrdə görmək mümkündür.

Nəzərə alsaq ki, qədim və orta əsrlərdə insanların qida mənbəyini torpaq məhsulları təşkil edirdi, o zaman iqlim dəyişiklikləri ən ciddi təsirini kənd təsərrüfatına göstərmişdir. Bu da öz növbəsində böyük sosial təlatümlərə yol açdı. Tarixdə ən böyük sosial fəlakətlərin bu dövrlərdə yaşanması çox manidardır [Güneyi V, 2016, s.32-33]. Nəsimi və onun içində yer aldığı hürufiliyin böyük sosial kütlələrə nüfuz etməsində təbiət nizamının özündə meydana gələn yerdəyişmələrin şübhəsiz böyük rolu oldu.

Aramsız yağışlar, yay aylarında qar yağması, böyük heyvan tələfati, əldə edilən az sayda məhsulun yüksək qiymətə satılması (buğdanın qiyməti üç dəfə artmışdı) böyük ümidsiz bir kütlənin yaranmasına yol açdı. Yağış sularının torpağın üst təbəqəsini tamamilə yuması eroziyaya səbəb olduğundan əkilən toxumlar hədər olurdu. Bəzən illərlə günəşsiz hava müşayiət olunurdu. Götüründə Günəş qaranlıqda közərən lampa kimi görünürdü. Bəzi yerlərdə 4-5 il boyunca yay fəsli yaşanmadı [Henry L, 2008, p.64].

Iqlim dəyişiklikləri ən böyük təsiri ədəbiyyat sahəsində yaratdı. «Xilaskar», «ilahi ədalət», «müqəddəs kimlik», «şeytan» obrazları ədəbi əsərlərin mərkəzində yerləşdi və şəraitə uyğun olaraq həmin xarakterlər ədəbiyyatla birlikdə geniş kütlələr arasında yayıldı. Şərqi ədəbiyyatında, xüsusilə də divan ədəbiyyatında rəngli, ecazkar, füsunkar təbiət təsvirləri sürətlə artdı. Yaşıl, günəşli, gül-çiçəkli təbiət təsvirləri «cənnət»lə eyniləşdirilərək geniş kütlələrin xəyalını eks etdirirdi. Qeyd edək ki, eyni dövrədə Qərb ədəbiyyatında «Frankensteyn» və «Vampir» xarakterlərinin ortaya çıxmazı da məhz iqlimin ədəbi zehniyyətdəki əlamətləri ilə bağlıdır [Güneyi V, 2016, s.34].

Şeirin kütləviləşməsi

İnsan daşıdığı ilahi dəyərlərlə birlikdə təbii bir varlıqdır. Yaradılış baxımından təbiətin ən mürəkkəb və mükəmməl varlığı olan insan səmavi kitablarda «əşrəfi-məxluqat», yəni «yaratılmışların seçilmişsi» adlandırılır. Nəsimi yaradıcılığında insanın «kamil»liyinin davamlı vurğulanmasına təəccüb etməmək lazımdır.

Son dövrlərə qədər intellektual dönyanın ədəbiyyatdan ibarət olduğu düşünülürdü. Böyük maarifçilər və ziyalılar ordusunun ədəbiyyat cərgələrindən çıxmazı intellektual kimliyini ən çox ədəbiyyatla eyniləşdirdi. Həqiqətlərin metafizik dəyərlərinə dair yaradılan emosional təsəvvürlərin mədəniyyətlərin psixoloji qavrayışına uyğun bədii üslubda çatdırılması bütün dövrlərdə şairlərə

qarşı insanlarda heyranlıq oyandırmışdır. Fransız mifoloq Paul Veynenin dediyi kimi, hələ teologiyalar, fizika, fəlsəfə və tarix kimi elmlər formalaşmadan əvvəl şair və ədəbiyyat vardı. «İntellektual dünya ədəbiyyatdan ibarət idi. Həqiqi miflər və şairlərin uydurduğu şeylər, sakitcə müdrik adamı dinləyən, həqiqəti yalandan ayırd etməkdə qazancı olmayan və tənqid ediləcək heç bir elmi mütəxəssislə qarşılaşış təəccüb hissi keçirməyən tamaşaçının qulağına çatdırılırdı. Buna görə də tamaşaçılar həqiqi mifləri və ya uydurmaları eyni maraqla dinləyirdilər» [Veyne P., 2003, p.46].

Şeirə qarşı ilk tənqid Qədim Yunanıstanda Hesiod tərəfindən dilə gətirilmiş və o, şairləri yalan danışmaqdə ittiham etmişdir. Hesiodun məqsədi öz fikirləri üçün «həqiqət sahəsi» yaratmaq ididir. Onun qələmə aldığı «Teoqoniya» əsərinin mahiyyəti «tanrılar haqqında doğru danışlığı və doğru fikirləri çatdırmağı» hədəfləyirdi. Lakin Hesiodun «muzaları» (ilham pəriləri) onun öz təsəvvürləri olduğu üçün şeirlə eyni mənə kəsb edirdi.

Yarandığı dövrdən orta əsrlərə qədər şeir mifik dəyərlərə və metafizik təsəvvürlərə bağlı qalmışdır. Bu mənada şeir haqqında ilk analizləri aparan Platon «şairliyi ilahi bir hal, şeiri isə əqli olmayan biliklərin (irrasional) məhsulu» olaraq təhlil etmişdir: «Şair həssas, kövrək və ilahi bir varlıqdır. Sərxoş olmadan, özündən keçmədən, yəni ağılı başından çıxmadan heç nə yarada bilməz. Onsuz da tanrı sevgisi olmadan heç kim nə bir şeir yarada, nə də kəhanət göstərə bilər» [Platon, 2007, p.33].

Metafizik düşüncələrin xalis ədəbi-ilahi ifadəsi olaraq şairlərin dilindən süzüldüyü iddia edilən şeir parçaları dini mərasimlər, daha sonra həmin mərasimlərə nəzarət edən qurumlar və davamında sarayın maraq dairəsində yer almağa başladı. Bu insanların zehnində şair-peyğəmbər obrazının şəkillənməsində başlıca amil idi. «Quran»ın «Şüəra» surəsində şairlərin tənqid edilməsinin başlıca səbəbi də məhz həmin ənənəvi şair-peyğəmbər anlayışından irəli gəlirdi. Hermann Frankel bir əsərində «tanrılar və qəhrəmanlar» dünyası ilə bağın yaradılmasında şair kimliyinin nə dərəcədə təsirli və mühüm olduğunu açıqlayır. Ona görə, ilahi bir kimlik və ya missiyani icra edən hökmdarın şairə bağlılığı məhz buradan qaynaqlanırdı. Bu bağlılıq şair-saray münasibətlərinin yaranmasında başlıca amil idi. Dili «illocation» yəni, «mesaj» (vəzə, çağrı) şəklinə gətirən şairin təsvir, təyin, bəzəmə, mifik ahəng və kainat dəyərləri ilə münasibətlər çərçivəsində təbliğ etmək bacarığı hökmdarı və qəhrəmanı həmin mifik dünyadan ilahi obrazı ilə eyniləşdirir, hətta onun bir parçası halına gətirirdi [Frankel Hermann, 1960]. Şairin dilində dünyanın üstündə fövqələbəşər dəyərlərə sahib varlığı çevrilən hökmdar təsəvvürünün qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında nə qədər geniş yer tutduğu hamiya məlumdur.

Əməvilərlə birlikdə ərəb ədəbiyyatının klassik nümunəsi olan qəsidiə saray tərəfindən tez mənimsəndi. Bunda müsəlman-ərəb çevrələrində rifah anlayışının

ön plana çıxmasının təsiri böyük idi. Lakin Abbasilərə qədər şeir primitiv ölçülərdə qalmağa davam edirdi. İlk dəfə Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi və onun tələbəsi el-Leysin Sanskrit müdriklərinin «boğaz hərfələrindən dodaq hərfələrinə doğru» metodunu izləyərək ərəbcənin iki, üç, dörd və beş hərfdən meydana gəldiyini müəyyənləşdirməsi, əlifbadakı hərfələri ikili, üçlü, dördlü və beşli tərkiblərə çevirməsi (bed, deb, ədəb, əbəd, bədə'ə, baadə, daabə, dəbaa və s.), dağınıq vəziyyətdəki dilə bir normativ gətirməsi və bu yolla qəsidələri təhlil etmək və beytlərə ayırməq surətli kəşf etdiyi əruz elmi şeir ilə musiqi arasındaki ahəngi də formalasdırdı. Onun qələmə aldığı «Kitab əl-əsyn» əsəri bir növ dili toplamaq və lüğət strukturunu yaratmaq cəhdidi idi. «Ərəb möcüzəsi» olaraq təqdim edilən Xəlil ibn Əhmədin kəşfi, əslində, hədis, fiqh və kəlam elmlərində başlayan «dil despotizmi»nın şeirə tətbiq edilməsi məqsədi daşıyırırdı. Bunun düşüncə baxımından yaradıcı bir metod olmadığını vurğulayan Məhəmməd Abid əl-Cabidi belə yazır: bu kəşf «dağınıq bir dilin toplanma və iç strukturunu düzəldərək inkişaf və yayılma imkanlarına toxunulmaması kimi bir təşəbbüsün deyil, sərt və dəyişməz qəliblər daxilində dilin yenidən şəkilləndirilməsi və dilin imkanlarını məhdudlaşdırmağı hədəfləyən bir çalışmanın məhsulu» idi [Muhammed A.C., 1997, s.114].

Bu metod fars dili (dəri) üçün IX-X əsrlərdə mənimsəndi, çünki fars dili Samanilər (819-999) sarayı daxilində formalasdı və ərəb kimliyini qəbul etməyən bürokratik bir zəhniyyətin ünsiyyət və ədəbiyyat dili olaraq ortaya çıxdı. Lakin Türk dili bu forma və qəlibləri uzun müddət qəbul etmədi. Türk dilində əruz qəliblərinə uyğun ədəbi nümunələrin çox sonra yaranmasının səbəblərindən biri də bu idi. Nizami də daxil olmaqla klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümayəndələrinin fərqli dillərdə yazmasının da başlıca səbəblərindən biri bu olmuşdur.

Şeirin məhdud dairənin ədəbi məşguliyyəti halına gəlməsi və şairliyin həmin dairələr ətrafında şəkillənən intellektual bir fəaliyyət olması şeiri də məhdudlaşdırırdı. Bu qəlibləri əsaslı şəkildə sindiran Nəsimi oldu. Hər nə qədər Nəsimidən əvvəl Yunis Əmrə və digərləri belə cəhdlər etsələr də, onların şeirləri bəzi təsəvvüfi çevrələrin kənarına çıxa bilməmişdi. Nəsiminin başlıca rolu şeiri həm ideoloji bir vasitəyə çevirməsi, həm zamanın şərtləri ilə uyğunlaşdırması, həm də sadə Türk dilinin imkanlarından istifadə edərək onu geniş kütlələr arasında yayması idi.

Bu, şeirin dastanvari formada xalqa qayıdışı idi. Şeir əvvəlki məkanına dönərək, xalqın mərasim kultlarında oynadığı roluna geri qaytarılaraq daha geniş kütlənin sosio-psixoloji vəziyyətini və onların hissələrini tərənnüm etməyə başladı. Daha da mühümü, şeir dəyişən dünya şərtlərinə (ekosistem) ən tez reaksiya verən ədəbi növ kimi arzulanan dünyani güclü şəkildə tərənnüm etməyə başladı. XV əsrən etibarən divan ədəbiyyatında təbiət təsvirlərinin çoxalması, ədəbiyyatın təbiətlə güclü bağlar yaratması və insan-təbiət münasibətlərinin dərinləşməsi məhz dəyişən

dünya anlayışının şeirdəki qarşılığı idi. Nəsimi də məhz bu prosesin mərkəzində yer aldı. Nəsimiyə qarşı «din» adı altında göstərilən böyük təzyiqlərin səbəblərindən biri də onun ədəbiyyata qazandırdığı yeni üslub və anlayış idi.

Şeirin yeniləşən üslubu

Ekosistemdə meydana gələn qlobal dəyişiklik Nəsimi ilə birlikdə təkcə Şərq ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə dünya, xüsusilə də Qərb ədəbiyyatında köklü dəyişikliklər yaratdı. Daha əvvəl ədəbiyyatda əhəmiyyət verilməyən təsvirlər və qəliblər ön plana çıxmaga başladı. Təbiətlə bağlı qəlibləşən simvolik təsvirlərin yerini yeniləri aldı. Önə çıxan ən mühüm simvolik təsvir Günəş idi. Soyulan dünyada Günəş axtarılan ən böyük nemət idi. Daha əvvəl «cəhənnəm», «qızgınlıq», hətta Məcnun misalında olduğu kimi, «dəlilik» motivi olan Günəş dəyişən dünyada «xilaskar» motivinə çevrildi. Qərb ədəbiyyatında formallaşan «utopiya» janrı «günəşli diyarın» axtarışı idi. Kampanella öz əsərinə «Günəş ölkəsi», Bekon isə «Yeni Atlantik» adını verərək günəşli bir dünya təsvir edirdi. Günəş mərkəzli dünya təsəvvürü, hermetizm anlayışları qabardılmağa başlandı. Kopernik, Cordano Bruno kimi, dünyanın günəş ətrafında firlandığını iddia edən elm adamları, əslində, Günəş mərkəzli hermenevtik düşüncələr yaydıqları üçün ittiham olundular [Bernal Martin, 1998, s.239-240].

Ədəbiyyatda günəşlə bağlı ilk güclü təsvirlər Nəsimi yaradıcılığında ortaya çıxdı. Birbaşa özünü «Zərrə və Günəş» adlandıran Nəsimi Pəndərinin sözləri ilə desək, «doğan günəşdir» [Pəndəri Yadullah-i Cəlali, 1382]. Nəsimiyə görə mürşidi Fəzlullah Nəimi isə «günəşin gözü» idi.

İnsan-günəş eyniləşdirməsi ədəbiyyatda yeni idi. Bəzi tədqiqatçılar bunu Zərdüştiliklə təhlil etsələr də, bu iddia özünü doğrultmur. Çünkü Zərdüşt inancında yaradıcı ünsür olaraq Günəş anlayışı yoxdur. Günəş təsvirinin birbaşa o dünyadan təbiət şərtlərindən qaynaqlanması «xilaskar insan» anlayışının «günəş»ə çevriləməsinə şərait yaratdı. Bir şeirində Nəsimi «Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şəş mənəm» deyərkən özünü təbiətin bütün tərkibləri ilə eyniləşdirirdi [Nəsimi, 1973]. Şübhəsiz, Nəsimi bunu bağlı olduğu kimliyin mistik-dini üslubunda ifadə edirdi. Lakin onun divan əsərinə gətirdiyi bütün simvolik tərkiblərin hamısı təbiət qaynaqlı idi. Cisim, cövhər, ərş, surət, məkan, zərrə, us (ağıl), dəhr, can, od, su, hava, torpaq (dörd ünsür) kimi dünyəvi motivlərin ədəbi-mistik üslubda Nəsimi ilə birlikdə şeir dilini istila etməsi, gözəllik motivlərinin təbiətləşməsi və bütün bu təsvirlərin mərkəzində insanın yer alması yenilik idi [Kuluzade Z., 1973, s.50].

Nəsiminin dini fikirləri mənimsənməsə də ədəbi fikirləri özündən sonrakı ədəbiyyatı tamamilə öz təsiri altına aldı. Nəsimiyə qədər sadəcə müəyyən dairələrin marağında olan yarımmistik məkan «çöl» ilə həmin məkanla simvolikləşən aşiq

(Məcnun) obrazı əvvəlki mahiyyətini tamamilə itirdi. Belə ki, «çöl» Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərində belə ana motiv olmamışdır [Houari Touati, 2004, p.45]. Nəsimi və ondan sonrakı ədəbiyyatda, xüsusilə də Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərində isə çöl anlayışının geniş şəkildə təsvir olunması Günəşlə bağlı idi. Artıq burada Günəşli çöl «dəliliyin» məkanı deyil, ilahi eşqə çatmağın müqəddəs məkanı olaraq təsvir edilməyə başlandı. Günəşli diyarın simvolu olan çöl xilasın yurdu halına gəldi [Dols M.W., 2013].

Psixoloji savaş

Nəsiminin yaşadığı dövrün ən böyük siyasi hadisəsi Əmir Teymurun Misirə qədər əraziləri əhatə edən hərbi yürüşləri idi. Teymur istilası bütün coğrafiyada siyasi tənəzzülə, iqtisadi süquta, mədəni iflasa, ən mühümü də dərin psixoloji böhrana yol açdı. Xüsusilə də Azərbaycan, Anadolu, İraqi-Əcəm, İraqi-Ərəb və Suriya bölgəsində məskunlaşan geniş əhalinin göstərdiyi mübarizənin Teymur tərəfindən ağır şəkildə cəzalandırılması kütłəvi insan itkisinə yol açdı. Teymurun hərbi səfərləri bölgə xalqlarının yaddaşında monqollarla bağlı köhnə və faciəvi hadisələrin canlanmasına səbəb oldu.

Yurdunu, evini, ailəsini, yaxınlarını itirən minlərlə insan Teymur istilası ilə birlikdə üst-üstə gələn təbii fəlakətlər, qılıq, aqlıq və yoluxucu xəstəliklər qarşısında ağır psixoloji travma keçirirdi. Teymurun hakimiyyətini qəbul etməyən tayfalar yurdlarını tərk edib qaçarkən, təbii fəlakətlər, xəstəliklər ucbatından ailəsini itirib sərgərdan gəzən insanlar Xorasandan Şama qədər ərazidə böyük qruplar halında dolaşan qələndəri, heydəri, bektaşı, səfəvi dərvişlərinə qoşularaq şəhər-şəhər, qəsəbə-qəsəbə, kənd-kənd dolaşırıldılar. Psixoloji olaraq ağır böhran keçirən bu insanlar üçün hürufilik mənəvi güc mənbəyi oldu. Hürufilərin bir anda böyük kütłələri öz ətrafında toplamasının arxasında məhz bu psixoloji böhran yatırdı.

Teymura qarşı mübarizə aparan siyasi-hərbi güclərin əsas hissəsi Azərbaycan və Anadolu türklərindən ibarət olduğu üçün hürufilik həmin kütłələr arasında sürətlə yayıldı. Hürufiliyin Azərbaycanda türk qrupları arasında formalşaması və buradan da Anadolu istiqamətində yayılmasında [Гулузаде 3, 1970, c.89-90] ideyaca bölgədə yaşadığı psixoloji-mənəvi böhranın böyük təsiri vardı. Belə bir vəziyyətdə «orta əsr əxlaqı üçün ənənəvi olan zahidliyin (zühdün) şərhində belə, (hürufiliyin banisi olan – Ə.N.) Nəimi görüşləri özünəməxsusluğunu ilə seçilir. Mütəfəkkir dünyadan yox, burada hökm sürən dəbdəbə, zülm və zülmkarlıqdan imtinanı təbliğ edir, əmin-amanlıq, ədalət və firavanlığın yalnız seçilmişlər üçün deyil, bütün insanlar üçün təmin olunmasını vacib sayır». Özünü «Mehdi» elan edən Nəiminin «sosial baxışlarında və mübarizəsində ilahi xilaskarın dünyani züldən azad etməsi ideyaları böyük yer tuturdu» [Quluzadə Z., 2014].

Nəimi, xilaskar obrazında ortaya çıxması, yaydığı fikirlərdə dünya, sosial ədalət, insani dəyərləri ön plana çıxarması ilə zülm qarşısında aciz insanları öz ətrafına çəkməyə nail oldu. Türk dili xaricində başqa dil bilməyən Azərbaycan və Anadoludakı bu geniş kütlə üçün hürufilik həyata dair dirənişin, mübarizənin, özünə inamın əsasını təşkil edirdi. Nəsimi məhz belə bir kütləyə onun öz doğma dilində səsləndi. Nəsiminin şeirlərinin təsiri o qədər güclü oldu ki, geniş xalq kütlələri qəzəl və qəsidi kimi ədəbiyyat nümunələrini sürətlə mənimsədilər. Nəsiminin şeirləri onların dilində dolaşmağa başladı. Hətta ortaya çıxan onlarla ozan və şair Nəsimi adına şeirlər yazdılar. Nəsimiyə deyilən ədəbi janr formalaşdı.

Nəsiminin şeirləri istilalara, təbii fəlakətlərə, ağır həyat şərtlərinə qarşı əzilən minlərlə insan üçün mübarizənin, həyatda qalmanın, dünyani sevmənin lirik ifadəsinə çevrildi. Nəsimi «Teymurilər işğalı ilə mübarizəyə səslədiyi xalqı təbliğat yolu ilə bu işgala qarşı yönəlmış hürufiliyə cəlb etməyə, bu təlimin fəlsəfi prinsiplərinin mahiyyətini ona təlqin etməyə çalışırdı. Xalqa bu cür münasibat Nəsimini fərqləndirən xüsusiyyətlərdən idi. Ezoterik cərəyanların bir çox nümayəndələrindən fərqli olaraq, o, insanları «nadan kütləyə» (avam) və «seçilmişlərə» (havas) bölmürdü. Şair belə hesab edirdi ki, ali həqiqətləri dərk etmək qabiliyyəti hər bir insanda mövcuddur və öz şeirlərini seçilmişlərə deyil, bütün insanlara ünvanlayırdı» [Quluzadə Z., 2014].

Ən maraqlı məqam bundan ibarət idi ki, hürufiliyin dini-mistik bir inanc və düşüncə tərzi olaraq sadə xalq tərəfindən anlaşılmamasına baxmayaraq, Nəsimi obrazı xalqın hafızəsində dərin kök saldı. Hətta bir müddətdən sonra Nəsiminin özü insanların təfəkküründə müstəqil mistik bir kimliyə çevrildi. Ələvi-bektaşı, qızılbaş dərgahlarında və onlara bağlı dairələrdə Nəsimi hürufi kimlikli bir şairdən çox «ulu şair», «seyyid», «miskin», «ulu ozan» obrazı ilə tamamilə təsəvvüfi və sufianə bir şəkil aldı. Bu eyniləşdirmələr o dərəcədə güclü oldu ki, bir çox hallarda təsəvvüfi qəbul etməyən hürufilik təlimi Nəsiminin simasında təsəvvüfi bir cərəyan olaraq qavranılmağa başlandı [Usluer Fatih, 2009]. Misal üçün, Azərbaycanda formalaşan şamli, atəşbəyli, isabəyli, Anadoluda isə ələvi və bektaşı kimi təriqətlərin nəzərində Seyyid Nəsimi ən böyük sufi hesab olunurdu [Karakaşzadə, 1422]. Bunun nəticəsində hürufilik XV əsrin axırlarından etibarən kütlə təfəkküründə sürətlə silinib yox olarkən, Nəsimi güclü və aydın şəkildə insanların yaddaşında iz qoymuşdu. Hətta hürufi düşüncəsinin təsirli olduğu bəzi yerdə və cərəyanlarda Nəsiminin adı və hürufilik termini bilinmədiyi halda, Nəsimi adı hamının dilində idi.

Dövlətləşən kimlik

Mahiyyət etibarilə siyasi motivlərinin olmasına baxmayaraq, hürufilik səfəvilik və ya bektaşilik kimi siyasi bir hərəkata və dövlət ideologiyasına çevrilmədi.

Ancaq eyni nəzəriyyənin bir parçası olan Nəsimi haqqında oxşar fikirləri səsləndirmək doğru deyildir. Nəsimi hələ həyatda olarkən siyasi bir kimlik olaraq qarvanılmağa başlandı. Xüsusilə də Qaraqoyunlu dövlətinin nəzarəti altında olan siyasi-mədəni coğrafiyada Nəsimi şeirləri güclü şəkildə təlqin edilirdi. Belə aydın olur ki, qaraqoyunlular üçün Nəsimi hürufilikdən sıyrılan ümumiləşmiş bir kimliyə çevrilmişdir.

Bunun başlıca səbəbi, Teymurla mübarizə aparan Qaraqoyunlu tayfaları üçün Nəsimi kimliyi və şeirləri psixoloji savaşda motivasiya mənbəyi idi. Məhz bu səbəbdən Məmlüklü dövrü mənbələri qaraqoyunluları hər zaman mənfi təsvir ediblər. Məmlüklü hökmdarının əmri ilə «zındıq» damğası vurularaq edam edilən Nəsiminin fikirlərinə bağlılıqları səbəbindən qaraqoyunlular həmin mənbələrdə «müsəlman» belə qəbul olunmurdular [İbn Tağrıberdi, 2013].

Xüsusilə də ədəbiyyat və şairlik istedadı olan hökmdarlar Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi və Səfəvi Şah I İsmayıll Xətai tərəfindən Nəsiminin adı heyranlıqla qeyd edilir. Həm şəxsiyyət olaraq, həm də ədəbi baxımdan Nəsiminin dərin təsiri altında qalan Qaraqoyunlu Cahanşah ona «şəfaət» istəyəcək qədər bağlı idi. Belə ki, Cahanşah Həqiqi şeirlərində «Hələbi» adı ilə Nəsimidən söz edərkən onu özünün mürşidi, rəhbəri adlandırır. Hətta Cahanşah, Nəsimi ilə qovuşmağı xəyal edir, ondan üzr istəyir və İslam inancında ancaq peyğəmberlərdən və imamlardan arzulanan «şəfaət» Nəsimidən umurdu. Nəsimiyə qovuşmağı isə Cahanşah özü üçün «səadət və şərəf» adlandırırırdı [Değirmençay V., 2004, s.41]. Nəzərə alsaq ki, Cahanşah bu fikirlərini dilə gətirdiyi vaxtlarda Nəsimi hələ sağlam idi, o zaman Nəsiminin qaraqoyunlular üçün siyasi-ideoloji bir kimliyinin olduğu aydınlaşır [Değirmençay V., 2005].

Hələ Qaraqoyunlu şahzadəsi olarkən Cahanşahın Nəsimiyə bağlanmış olması və onu özünün mürşidi qəbul etməsi qaraqoyunlular arasında Nəsiminin təsirini və gücünü göstərir. Bəzi iddialar Qaraqoyunlu əmirlərinin şairlə görüşdüklləri ehtimalını da ortaya qoyur. Nəzərə alsaq ki, Teymuri hakimiyyətini qəbul etməyən türk tayfaları arasında Nəsimiyə heyranlıq çox yüksək idi, o zaman həmin tayfalarda Nəsimi ideyaları ətrafında formallaşan psixoloji-mənəvi gücdən Qaraqoyunlular dövlət olaraq yaxşı istifadə etmişdilər. Bu da bizə, Nəsiminin fikirlərinin dövrün siyasi dairələrində güclü təsir yaratdığını, hətta Qaraqoyunlu dövlətinin formallaşmasında Nəsiminin ideoloji-mənəvi qaynaq rolunu oynadığını deməyə əsas verir.

Nəticə

2019-cu ildə anadan olmasının 650 illiyi tamamlanan İmadəddin Nəsiminin fəaliyyəti və yaradıcılığı bizə əminliklə deməyə əsas verir ki, onu şair və ədəbi bir kimlik olaraq məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Nəsiminin fikirləri o hələ

həyatda ikən Azərbaycanda formalaşmağa başlayan siyasi bir quruluşa təkan vermişdir. Hətta bu amil Anadolu və Suriyada, eləcə də bölgədə məskunlaşan, Teymurilərin və Məmlüklərin hakimiyyətini qəbul etməyən xalq arasında dərin nüfuza malik Nəsiminin öldürülməsində belə, əsas fakt hökmündədir. Nəzərə alsaq ki, Nəsimi hənbəli və İbn Teymiyyəçi fiqhi görüşlərin güclü olduğu və eyni fiqhi düşüncələri paylaşan Məmlüklərin nəzarəti altındakı Suriyada edam olunub, o zaman bu amilin daha dərindən araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Şübhəsiz, Nəsimi öz dövrünün insanlarına şeirin dili ilə səslənirdi. Onun insanı mərkəzə alaraq yaydığı çağrı həm şeirin kütləviləşməsinə şərait yaratmış, həm də dövrün ədəbi anlayışında təsvir və baxışın dəyişməsinə istiqamət vermişdir. Nəsimi güclü şəkildə dünya təsəvvürünü ədəbiyyatın mərkəzinə yerləşdirmişdir. Bu məsələdə Nəsimi dövründə dünyanın ekosistemində meydana gələn dərin və güclü dəyişiklik təsirlərinin olmadığını inkar etmək mənasızdır. Ona görə də Nəsimi dövrünün daha ciddi təhlil edilməyə, fərqli perspektivlərdən araşdırılmağa ehtiyacı vardır. Ancaq o zaman Nəsimi yaradıcılığının epistemoloji bütünlüyü ortaya çıxacaqdır [Şixiyeva S., 2017, s.207-219].

To read Nasimi's works as ecopoetic efforts

Akbar Najaf

PhD in history, Editor of the journal of «Education of Azerbaijani language and literature». E-mail: ekbernecef@gmail.com

Abstract. Until the 15th century, poetry remained a literary and artistic delight of the ruling circles. The poem, which was written especially in Aruz mold, was not mastered by different Muslim masses. «Poetry» (scientific-aruz), which was adopted by the Abbasids (750-1258) as a «classification of sciences» (the age of the twentieth), has long been considered a literary and artistic entertainment of the palace circles. There were several reasons for this: firstly, the narrations from the Koran were thought to hinder Muslims from looking at poetry well; secondly, the aruz formed by the Arabic language Khalil ibn Ahmed, was of Indian origin, and for a long time had not received much sympathy; third, the poet's connection to traditional mystical thinking and the mystical image of the poet; fourth, the poetry was to enjoy the highest levels and the intellectuals in the area of interest. Nasimi has a profound effect on the conversion and popularization of the poem. Here it is where Imaddaddin Nasimi's main role in world literature came from. The identity of Nasimi's «poet and martyr» has radically changed the way people view poetry. It's not just the success of Nasimi, At the same time it is necessary to disclose, together with the great geographical and social changes that began during his time and which encompassed the whole world.

Keywords: Poem, aruz, Nasimi, ecosystem, The Sun, state.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İbrahimova Ü. (2018). Azərbaycan tarixi «Mücməli fəsih»də, Bakı, Mütərcim.
2. Quluzadə Z. (2014). «Fəzlullah Nəimi», Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, Elm nəşriyyatı, 303 s.
3. Quluzadə Z. (2014). «İmadəddin Nəsimi», Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, Elm nəşriyyatı, 316 s.
4. Nəsimi, Bakı, Azərnəşr. (1973). 319 s.
5. Onullahi S. (1982). XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, Bakı, Elm.
6. Pəndəri Yadullah-i Cəlali, Zəndəgani cə əşarı-i İmadəddin Nəsimi, Tehran 1382 hş, 120 s.
7. Şixiyeva S. (2017). «Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: Tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından», Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, cild 6.
8. Bernal Martin, Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985, İstanbul, Kaynak Yayınları. (1998). s.239-240.
9. Cüneyi V. (2016). Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle Küçük Buzul Çağ (1300-1850), İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s.32-33.
10. Değirmençay V. (2004). Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Farsça Şiirleri, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakultesi Matbaası.
11. Değirmençay V. (2005). İmadüddin Nesimi ve Farsça Divanı'nın Türkçe Çevirisi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakultesi Matbaası, XXIII-də Cahanşahın bu qəzəli 4017/18-ci illərdə yazdığı qeyd edilir.
12. Dols M.W. (2013). Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli, İstanbul, Pinhan Yayınları, 407 s.
13. Erwin R. (1996). Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi, Türkçesi Ali Çakşu, İstanbul, İz Yayınları.
14. Houari Touati, Ortaçağ'da İslam ve Seyahat, Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropologiyası, İstanbul, YKY Yayınları. (2004).
15. İbn Tağrıberdi, En-Nücumuz-zahire, İstanbul, Selenge Yayınları. (2013). 436 s.
16. Karakaşzadə, Nurül-xuda limən ihtəda, Ms.Staatsbibliothek Berlin, Or.quart. 1422, 22 s.a.
17. Mamedova R. (2018). Küçük Buzul Çağının Osmanlı'ya Etkisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s.11.
18. Muhammed A.C. (1997). Arap Aklının Oluşumu (Tekvinü'l-Akli'l-Arabi), İstanbul, İz Yayınları, 114 s.
19. Platon, İon: Şiir Üzerine, İstanbul, Kabalcı Yayımları. (2007). 534b.
20. Ronald G. (2017). Hava Nasıl Tarih Yazar (Antikçağdan günümüze iklim değişiklikleri ve felaketleri), İstanbul, Kolektif Yayımları.
21. Usluer Fatih, Hurufilik (İlk Elden Kaynaklarla Doğusundan İtibaren), İstanbul, Kabalcı Yayınları. (2009). 168 s.
22. Veyne P. (2003). Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı?, Ankara, Dost Yayımları.
23. Wolf-Dieter H. (2011). «Osmanlı Topraklarının Ekolojisi», Geç Osmanlı İmparatorluğu: 1603-1839, İstanbul, Kitap yayınları, c. III.

24. Brian F. (2002). The Little Ice Age: How Climate Made History (1300-1850). New-York: Basic Books.
25. Frankel Hermann, Wege und Formen frwhgriech Denkens, Münih: Beck, 1960 (2-nd edition), 366 p.
26. Henry L. (2008). «The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317», *Speculum* 5, 1930, 345 p; Jordan William Chester, *The Great Famine*, New Jersey, Princeton 1996, 117 p; Glaser Rudiger, *Klimgeschichte Mitteleurppas*, Darmstadt.
27. Michael E Mann., «Little Ice Age», *Encyclopedia of Global Environmental Change*, Chichester. (2002). I, pp.504-509.
28. William R. (2014). *The Third Horseman, Climate Change and the Great Famine of the 14th Century*, New-York, pp.119-123.
29. Wolfgang B. (2009). *A Cultural History of Climate*, London: Polity Press, pp.120-122.
30. Гулузаде З. (1973). Насими – философ и поэт Востока, Баку, Гянджлик.
31. Гулузаде З. (1970). Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку.